

Rimaywan Ruwaywan Hanpiy

Imaynatas ukhunchismanta onqoyta orqokun nisqamanta

Palabra y Acción en la Sanación

Cómo se expulsa el mal del cuerpo

Word and action in healing

How evil is expelled from the body

VICENTE TORRES LEZAMA¹

Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco, Perú
Correo electrónico: vicente.torres@unsaac.edu.pe

Recibido: 30/04/2021
Publicado: 30/06/2021

PISIYAYNIN

Kay qhelqapiqa reqsirichisqa imaynatas ukhunchismanta onqoyta orqokun rimaywan, ruwaywan, qollotawan, kisawan chayta. Warmi hanpiq kinsakama ruwaspa onqoq mamitata hanpin kay soq'a wayraq waqtasqanta. Chaninniyoq hanpiy kananpaqqa t'inkinmi rimayta, ruwaywan, chaymantaqmi yanapachikun qollotawan, kisawan. Sapankankupas kaykunaqa kallpayuqmi kanku, chaymi onqoytapas phawayllata orqonku. Kay hanpiytaqa qatiparani 2018 nisqa watapi, Qosqo llaqta ukhupi, chaymi hanpiqtawan, onqoqtawan tapuspa yachani astawan kay hanpiymanta. Kay qhelqaqa kinsa t'aqapin rakikun: ñaupaq t'aqapin rimani apukunamanta, pachamamamanta, hukkunamantapas, imaynatas uywanakuspa kausay apakusqanmanta; qhepa t'aqapitaqmi rimani hanpiymanta, imaynatas anchata rimaspa, ruwaspa ima runa qhaliyachiymanta; tukunitaqmi huk mat'ipaywan.

AYSQNIN RIMAYKUNA: hanpiy, paqo, Qosqo, Pachamama, Apu, uywanakuy

RESUMEN

En este ensayo abordaré sobre el uso de la palabra y la acción vinculada con la piedra (qollota) y el manojo de ortiga que emplea la especialista ritual para expulsar la entidad maligna del cuerpo de la paciente. Tanto la palabra y la acción, como la piedra y ortiga contienen fuerza para cooperar con la expulsión del mal, esto es lo que pone en marcha la especialista ritual para sanar a la paciente. Esta investigación fue observada el 2018 en los márgenes de la ciudad del Cusco, en el

¹ Antropólogo quechua; maestro y doctor en Antropología Social por la Universidad Iberoamericana de México. Profesor de pre y posgrado en la Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco. Calificado como investigador CONCYTEC y orientado al estudio de pueblos originarios, fiestas, peregrinaciones y rituales conexos en el sur andino de Perú. Correo electrónico: vtorreslezama@gmail.com

que una paciente de edad fue tratada en tres oportunidades por la especialista ritual; después del procedimiento pude conversar con la especialista ritual y la paciente para profundizar sobre el hecho (ambas personas hablantes del quechua). Este ensayo se organiza en tres apartados: en el primer apartado me ocupo de la crianza mutua entre humanos y no humanos, no sin antes advertir que estos son entidades vivas con capacidad de acción; en el segundo apartado me ocupo del proceso de sanación, y de cómo se usa la palabra aunada a la acción con la piedra y la ortiga; finalmente presento las ideas finales.

PALABRAS CLAVE: sanación, especialista ritual, Cusco, Pachamama, Apu, crianza mutua.

ABSTRACT

In this essay I will address the use of the word and the action linked to the stone (qollota) and the bundle of nettle that the ritual specialist uses to expel the malignant entity from the patient's body. Both the word, the doing, the stone and the nettle have the strength to cooperate with the expulsion of evil, this is what the ritual specialist sets in motion to heal the patient. This research was observed in 2018 in the margins of the city of Cusco, in which an elderly patient was treated three times by the ritual specialist; After the procedure, I was able to talk with the ritual specialist and the patient to learn more about the event (both Quechua speakers). This essay is organized into three sections: in the first section I deal with mutual nurturing between humans and non-humans, not without first noting that these are living entities with the capacity for action; In the second section I deal with the healing process, and how the word is used together with the action with the stone and the nettle. To conclude I present some final ideas.

KEYWORDS: healing, ritual specialist, Cusco, Pachamama, Apu, mutual nurturing

QALLARIY

¿Imatataq kay qhelqawan mashkhakun? Kay llank'aywanqa reqsichiyta munani runasimipi huk hanpiy qatipasqaymanta¹. 2018 nisqa watapi rikuni imaynatas huk hanpiq apariran ruwayninta; kay hanpiq warmiqa chaskisqa yachayninta illapaq llipliyinwan, chaysi ima hanpiykunatapas musqhoyllanpi willan. Payqa tiyan Qosqo llaqtaq patanpi, ichaqa mana hanpiyllatachu ruwan, qhatun qorakunata, huk mikhuykunatapas Mercado Rosaspata nisqa ukhupi. Hanpiqqa ayllunta saquespa Qosqo llaqtaman hamusqa, chaypitaq llank'anata tarispa qhepakusqa. Hinallataq hanpichikuq mamitapas llaqtanta saquespa Qosqo llaqtapi qhepakapusqa, chayqa kaq hawapi tiyaspa reqsinakusqaku unayña hanpiqwanqa, chaymi hanpiqqa mana qhali kasqanta yachaspa p'itamusqa hanpiq. Sapankankupas (hanpiqwan, mamitawan) ayllupi yachayniyuqya kanku, ichaqa mamitapas yachashaspa manaya pay kikintaq hanpikuspa atinmanchu, hukpuni yanapanan. Mamitataqa qanchis chunka pisqayuq watayuqtaña kay soq'a wayra waqtarusqa mana hayk'aq wayrasqanta, chaymi chikanta llakikusqa mamitaqa. Hinaspa nin: "manan noqaqa onqoymanchu nispa nishaspapunin chaymanqa urmayrunchisman".

¹ Kaypiqa mana hanpiqpa sutintaqa willashaqchu, nitaq hanpichikukpa sutintapas; chayta ruwasqa mana pipas sintikunanpaq.

Chay soq'a wayratan hanpiqqa kutichinan manaraq mamitaq ukhunpi q'esacharukushaqtin, sichus q'esacharukun chaqa manas qhaliyachispaqa atikunmanñachu. Chay kutichinanpaqmi hanpiyta qallarín kay qollota rumi nisqawan, mayt'u kisawan ima. Ichaqa manan chayllawanchu onqoytaqa orqospa atikunman, yapananmi chayman rimaywan: mañakuspa, k'amispa, cheqnispa ima; hinallataq ruwayninpas kanan chaninniyoq (chaypas, qhaliyananpaqqa makinpaq kanan). Chaymi hanpiqqa tupachin allinta rimayta, ruwayta, qollotawan, kisawan ima, kuskamanta llank'aspa onqoy qarqonankupa. Onqoyqa manan runaq ukhullanpichu paqarin, chayqa hawamantan haykun ukhuman hinaspa runata wañuchin. Kaq reqsikullantaq onqoyta huk runata hina (kausaqta) chaytaq k'askan runaq ukhunman haykuspa, hinaspa lliuyta saruchaspa wañuchin. Kay soq'a wayraqa runaq ukhunman haykuspan khipun hinaspa tulluyachispa ñak'arichin runataqa, chaymi osqhaylla hanpina. Wakinpaqqa chikan sasaya khayna onqoykuna umachay, chayya pantayman haykunku hinaspa chayta sutiyanu *folklore, mito, fábula, leyenda* nispa.

Wakin k'uskiqña pantayman haykun chaypas, wakinqa allinta llaqtakunaq yachayninta umankuman churaspa t'ikramushanku qhelqakunapi. Kashan chaypi Eduardo Viveiros de Castro (2013), Pedro Pitarch (2013), Magnus Course (2012), hukkunapas, chay llaqtakunaq yachasqan oqariq. Paykunapi taunapakuspan nini sut'illanta, kay Perú suyuq ukhunpiqa, ayllukunaqa yachankun kay kausaypa mast'asqa kasqantaqa; niymancha mat'ipanapaq, manan kausayqa, runakaypas runallapichu tukukun, chayqa tukuytin kashan. Chaymi Pachamama, Apu, qocha, uywakuna, mallkikuna, qorakuna, hukkunapas atinyiyoq/kallpayuq kanku, wakinqa runaman tukuq ima kanku. Chayta yachaspan ayllukunapiqa onqoytapas runamasinkuta hina rimapayuspa qarqonku, mayninpiqa imaymanata k'amispa, mayninpiqa munakuywan rikuspa (mishk'ita rimapayaspa p'enqachinapaq). Ichaqa kay yachaykunan nishu saruchasqa karan, chaymi wakinqa p'enqakuspa chaymantaqa rimaqku; kunanqa chay cheqniykunatan auqanakuyman apayushanku huk k'uskiqkuna, chaypi kashan Boaventura de Sousa Santos (2018).

Chay k'uskiykunamanta hap'ipakuspan rimasaq iskay t'aqapi, imaynatas kay hanpiy apakun chaymanta, ichaqa manaraq chayta qallarirushaspa mat'ipayrusaq kay uywanakuyti kausaykunamanta. Chaypas manan wasaparuymanchu sapankamanta rimaspaqa, chaymi Apu, Pachamama nisqallamanta rimasaq kay kutipiq. Imaña hayk'aña kaqtinpas panpachayuwankichis runamasiykuna, noqallan tukuymantapas huchayuq kani kay qhelqaymantaqa.

APUKUNAWAN, PACHAMAMAWAN, HUKKUNAWANPAS UYWANAKUSPA KAUSAYMANTA

Kay t'aqata qallarisaq pachamamamanta, apukunamanta, hukkunamantapas qhelqayuspa, chaypa hawamantaqmi hanpiykunamanta rimasaq. ¿Ima raykutaq chhaynata qallarisaq? Manaya llaqtakunapiqa onqoyqa runaq ukhullanpichu paqarin, chayqa hamun runamanqa tukuy hawamanta. Chay yuyay allin q'emisqa kananpaqmi chikanta qhelqasaq kay huk kausaqkunamanta.

Erqekasqaymanta pacha uyarirani mamitayta, llaqtamasiykunatapas, pachamamamanta, apukunamanta, qochakunamanta, imaymanamanta rimaqta, ichaqa manan kaykunataqa umachaqu mana kausaqta hinachu; llaqtaypiqa, huk llaqtakunapi hina, pachamamata, apukunata, qochakunata, pukyukunata, hukkunatapas, munakuywanmi rikuq kayku, mayninpiqa

manchakuywantaq, kausaq kasqanku rayku. Chaymi mamitayqa niwaq: “aman maytapas munasqaykitaqa haykurunkichu, phirupas, soq’apas, pukuyupas hap’isunkimanmi” nispá. Chaytan allinta umayman churakuq kani, ichaqa mayninpiqa mana kasukuqtaqya kani, huk warmamasiykuna hina. Chaymi onqoypas hap’iwaqku mana pantayta.

Chaymanmi noqapaq chayamun kay yachaywasiman haykuy, chaypiñataqmi hukniraqta yachachiwakku; hamaut’aqa huk yachayta apamuk, payqa rimak kastilla simipi *naturaleza* nisqamanta, kay naturalezataqmi, paypa yachachisqanpiqa, mana kausayniyuq, hayt’asqapas, ch’aqesqapas, mana ima ruwaq. Chhayna yachachikuy kaqtinmi pantayman haykurani, ichaqa mana noqallachu, huk warmamasiykunapas. Aylluypiq yachachiwakku hukta, yachaywasipitaq hukta. Chaymi tapukuk kani ¿mayqentaq allinri? nispá. Chay pantaymanmi lliulla haykukku, hinaspa llakisqa, phiñasqa, manchasqa kakku, noqapas hinan tarikuqkani.

Riki, ñaupaq watakunapiqa kay Estado-Nación nisqamantapachaya kamachikuy hamuk kay ayllukunaq yachaynin saruchasqa kananpaq, ichaqa manan chay pachallamantachu kay auqaykunaqa hamuk, ñaupaqmantaraqmi. Chaymi riki tukuy yachaywasikunapiqa yachachikuq kharu llaqtakunaq kausayninta, yachayninta, rimayninta ima. Kunankamapas kay “manchay yachaqkunaq” umanpiqa chay yachaykunas ñaupaqman urqonman kay Perú suyuta; chaysi tukuy ayllupi tiyaq runaqa saqenan yachayninta, hanpiyninta, rimayninta, ruwaynintapas, sichus aypayta munan chay huk llaqtakunata (*desarrollado* nisqa) chayqa. Ichaqa manan chay cheqnikuyqa tukukunchu, kaqlan kashan watan watan; chaymi kay “manchay yachaqkunaqa” cheqnikuywan ayllukunata rikunku: “kay runakunaq huchanpin kay Perú suyu mana aypayta atinchu chay huk suyukunaq yachayninman, kausayninman, ruwayninman, rimayninman” nispá ninku; chaytataqmi sutiyanqu “*desarrollo*”, “*modernidad*” nispá.

Kay qolqesapakunaq (*capitalismo* nisqa) ruwayninqa, yachayninqa, manaya munakuywanchu qhawarin pachamamata, apukunata, qochakunata, uywakunata, tukuy kausaqtapas mana kausaqtapas, paykunapaqqa imapas rantina, qhatuna. Ichaqa chay umachaykunan sasachakuy pachaman tanqayushan teqsimuyuntinpi tiyaqkunata (kastilla simipiqa reqsikun *limites planetarios*¹ nispá), chaymi wakin k’uskiqkunaqa qhawarishanku imaynatas kausayninchista qhepa watakunaman apasun chayta. Yachasqanchispas hina, qoripas, qolqepas, mallkikunapas, uywakunapas, ima churakuykunapas tukukuqlan, chayqa manaya wañuy kausaychu chaytaqa ch’usaqyachikunan. Chaytataqmi mana umankuman churakunkuchu kay qolqesapa runakuna, qolqe mashkхайllapi kashanku tuta p’unchay, mana pita mayta khuyapayaspa, mana hayk’aq wañuq runa hina; chaymi ima kausaykunatapas, yachaykunatapas, ruwaykunatapas saruchakunku teqsimuyuntinpi mana mancharispa.

K’uskisqayman hinaqa, tukuy llaqtakunapipas kashanraqmi kunankama ñaupá yachaykuna, ruwaykuna, kausaykuna, munaykuna, ichaqa manan allin chaskisqachu kanku hatun llaqta ukhukunapi, nitaq wakin k’uskiqkunaq umanpipas. Wakinmi yuyayta hap’ispa anchata iñishanku ñaupá yachaykunata, ruwaykunatapas, wakintaqmi chansapi hina sutichanku *mito*, *folklore*, *leyenda*, *fábula* nispá. Chay qheparimaytan wakin k’uskiqkunaqa iskayaypi churashan, manan chay rimaykunaqa tukuyapaqchu atikunman nispá. Hayk’aqkamataq llaqtakunaq yachayninri,

1 Qhawanapaq. Kate Raworth: Definir un espacio seguro y justo para la humanidad. Tarikun kaypi: https://forotransiciones.org/wp-content/uploads/sites/51/2014/06/definir-un-espacio-seguro-y-justo_K_RAWORTH.pdf

ruwayninri, hanpiyninri saruchasqalla kanqa nispa (qhawanapaq Santos 2018). Chay saruchakuykunaqa qollunanmi hukpaqkama, chaypaqmi noqanchispas mana nishutachu llunk'upakunanchis paykunata. Manan pipas nishuchu ni pisichu maymantaña kaspapas, kaypipas maypipas runaqa runan kanchis, yanqatan wakinqa pisiyachiwanchis.

Chikanta mat'ipayasaq. Ayllukunaq qhawariyninpiqa apukunapas, pachamamapas, qochakunapas, pukyukunapas, mallkikunapas, uywakunapas, tukuyapas kausaqmi kanku, ichaqa sapanka kausaypas hukniraq. Chaypas manan chayllachu, wakinqa runahinataq ukhunkupi kanku. Kay yuyaytan Eduardo Viveiros de Castro (2013) wiraqochapas tarin yunka ayllukunapi (Brasil suyupi) k'uskispa; paymi nin:

Ñaupaq willakuykunapiqa llapallanchissi runa kanchisman karan, ichaqa chay runakayninkuta wakinqa saquesqaku hinaspa uywaman tukusqaku. Chayqa, noqanchis runakunaq umachayninchispiqa llapanchismi uywa kasqanchis, hinaspa chaymanta tukupusqanchis runaman; kay runakayqa p'achanchispas kanman hinaya. Yunka ayllupi tiyaq wayqepananchikunataqsi ninku: kay uywakunaqa noqanchis hina runakasqankumanta, kunan runa hinalla kashanku (ukhunkupi) kay uywakay p'achawan p'acharuspa (Viveiros de Castro, 2013: 37-38; noqaq runasimiman t'iqrasqay).

Chay umachaypi taunapakuspan qhawarini Qosqo ayllupi kausaykunata hinaspa yaqa kaqta hina tarini. Apukunamanta, pachamamamantawan kunan kutipiq qhelqasaq, ichaqa manan paykunallachu chhayna kanku. Bernabé Condorí, Rosalind Gowpuwan (1982) allinta qhelqasqaku apumanta, pachamamawantawan, paykuna k'uskiyninkuta aparisqaku kay Pinchimuro¹ ayllupi, unaychaña. Chaymi ninku:

Apukunaqa kanku runa hina, rikhurinkumantaq ayllumasinchiskunaman runaman, erqeman, warmiman tukuspa. Hinallataq pachamamapas, ima ruwayninkupas allin chaskisqa ayllu ukhupiq. Chaymi paykunataq runamasinkuta hina ayllun ukhupi hap'inku, paykunataq imaymanata munanku runa hina. Munanku mikhuyta, uhayta, tupayta, munakuyta, yupaychayta. Mayninpiqa phiñakunkutaq, sintikunkutaq, llakikunkutaq, kusikunkutaq. Waqaytapas atinkun, asikuyta hina, phiñakuytapas, ayayay niyta hina (p. 38; noqaq runasimiman t'iqrasqay).

Ch'uyaya kay Condorík, Gowpuwan (1982) qhelqasqanku, chhaynatapuniya warmi, qharipas ayllukunapi, llaqta ukhupipas, umachanku. Chayqa, paykunawanqa (Apu, Pachamama) runamasinkuwan hina kausanku; niymancha, p'achallankun chay orqokasqankuqa, allpakasqankupas, ukhunkupiq runa kashanku, chayya runa hina imaymana munayniyuq kanku.

Chayta yachaspan runakunaqa ima mikhuytapas haywanku paykunaman (Apu, Pachamama) manaraq mallirushaspa, chaymi sutin: t'inkay, phukuriy. Ichaqa haywakuykunaqa aparikun hatun poqoy killa (*febrero*) p'unchaykunapi, hinallataq qhapaq situa killa (*agosto*) p'unchaykunapi. Kay haywakuyqa ruwakun tukuy mihuykunaq, uywakunaq, kausaykunaq sumaq t'ikarinanpaq; llapan aylluntinpi mana muchuyapas, onqoykunapas, ima sasachakuykunapas kananpaq. Llaqta ukhukunapipas kay haywakuykunaqa anchata ruwakun, chaymi chay p'unchaykunapiqa sumaq

1 Pinchimuro aylluqa tarikun kay Ocongata llaqta ukhupi, Quispikanchi, Qosqo ukhupi.

sumaqa q'aparin. Chaytan wakinqa reqsinku pachamaman apukunaman hallpachiy nispá, kukata ashkhata churaspa llapan apukunata, hawakunata wahanku kallpachakuq hamunankupa; kukaqa kallpan, ima uhaypas, chaymi chaywan kallpachanku pachamamataqa (qhawanapaq Torres Lezama 2020b)

Chay hatun poqoy killa, qhapaq situa killa p'unchaykunapiqa paqokuna allin mashkhasqa kanku. Qosqo llaqta ukhupiqá lliulla mashkhanku paqokunata; mayninpiqa paqokunaqa tiyanku hanpi qhatukunaq punkunpi, chaypi tarinku llank'anankuta. Chaytan wakinqa reqsinku 'paqopakuy' nispá. Chikantawan reqsinapaq, kay paqokunaqa illapaq hap'isqan runakunan kanku, chaymi yachayninkuqa chaninniyóq. Ichaqa manan illapaq hap'isqallanwanchu paqomanqa tukunku, wakinqa yachanku chay yachaykunataqa ayllunku ukhupi, utaq paykunamanta mashkhaspa. Kay paqo ñanman haykuy munaqqa mashkhanku huk allin yachaq paqota, chay allin yachaq paqon puririchin paqo ñanpi. Wakin kuraq paqoqa qarpachin qallarikkunataqa qocha ukhupi, wakintaq p'anpanku allpa ukhupi pachamamawan tupananaq, qhari kaqtinkuqa, warmi kaqtinkutaq rit'i orqopi tiyachinku apuwan tupananaq (qallarichiykunaqa tukuy, kaypiqa wakillanta willashani). Chayqa, ñaupaqpi nisqay hina, runakunaqa (paqo) tupanku apuwan, pachamamawan, runamasinkuwan hina, chaymi mayninpiqa kanku warmiqhari hina huk nisqa, hinaspa ima ruwasqankupas chaninniyóq. Nispaqa, kay apuwan, pachamamawanaq, runakayninkuta oqarispán tinkunku kay paqoman iñikuq runakunawanqa. Chaymi paqokunaqa, warmipas, qharipas, apukunataqa, pachamamatapas, ancha munakuywan qhawarinku.

Chhayna kaqtinmi, ayllupi runakunaqa, llaqta ukhukunapipas, paqokunaq yachayninta chaskispa, sumaqa uywanakuypi kausanku. Sichus mana chhaynatachu kausanku chayqa, tukuy sasachakuy, paqarimun runakunapaq, uywakunapaq, ima ruwaykunapaqpas. Chaymi wakinqa onqoy, saruchasqan kanku, mana qhaliyay ateq. Chaytan yachanku allinta ayllupi tiyaq runaqa (Qosqo hatun llaqta ukhupipas waputan chaytaqa yupaychanku), chaymi ima llank'asqankutapas haywakunku pachamamaman, apukunaman, tukuymanpas. Imaynan Pachamama, apukuna, qochakuna, mayukuna, mikhuykuna, uywakuna, tukuymanpas runakunata uywan, hinallataqmi runapas paykunata uywan, chaytan ninku kuraq runakunaqa: "ima aynin mana kutichina nispá". Chayqa, kausayqa aynillan, chayta yachaspan runakunaqa mana imatapas mich'akuspa kausanku, apukunaman, pachamamaman, tukuymanpas haywaspa, kallpachaspa, hinallataqmi ruwananku runamasinkuwanpas sichus allin kausaypi kayta munanku chayqa. Pachamama runata uywan, mikhuyta qon, uywankuta mirachin, chaywantaq runaqa kallpachakun, hinallataq paypas mañakun tukuy mikhuyta kallpachakunapaq; chhayñallataqmi kausakun runamasikunawanpas, taytamama uywan atispa mana atispa wawanta yuyay hap'inankama, chaymantaga wawankuñataq machupayata uywan; pitaq maytaq mana machuyaq, mana payayaq, chaytan wakin tayta mamaqa allinta waynasipas wawankuq umanman churan chaymi kausayqa allin. Ichaqa mana qonqanachu, kay uywanakuyqa manan runakunallanwanchu ruwakun, astawanpas, mast'arikunmi tukuy pachamamantinpi kaqkunapaq (qhawanapaq Torres Lezama, 2020a). Chaypas manan chayllachu, mayraqcha rimay kanman, kaypiqa pisillapi willamuni. Kunanqa chinpasaq huk t'aqamanñataq.

HUK HANPIYMANTA: IMAYNATAS RIMAY, RUWAYWAN TUPASPA QHALIYACHIN CHAYMANTA

Ñaupaq t'aqapi willamuni imaynas ayllunchis ukhupi, llaqtakunapi, hatun llaqta ukhupipas apukunata, pachamamata, hukkunatapas qhawarinku chayta. Kay t'aqapiqa, chayman q'emeyukuspa willamusaq huk hanpiy qatipasqaymanta. Ichaqa pisillapi rimasaq mana nishuta mast'arukunaypaq. Kay hanpiy qatipasqayqa aparikuran Qosqo llaqta ukhupi, 2018 nisqa watapi. Onqoqmi karan qanchis chunka pisqa watayuq, paymi llakikuypi tarikuran kay onqoy hap'isqanwan (soq'a wayra nisqawan)¹. Imaynatas chay hanpiy aparikuran chaymanta kay t'aqapiqa rimasaq.

Huk p'unchaysi onqoq mamitaqa lloqsirusqa hawata hinaspa qonqaylla huk wayra uyanta waqtarusqa, chaysi unayninmanqa uyan tunu tunu karusqa. Imacha riki nispas mana wayraq waqtarusqan pachachu imawanpas hanpirukusqa, chaysi astawan uyanqa tunuyasqa. Chaypa qhepanmanña imaymanawan hanpikuyta qallarisqa hinaspa mana onqoyta orqoyta atisqachu. Qhepamanñas hanpiq warmiqa mink'asqa kasqa mamita hanpinanpaq.

Hanpiq warmiqa ñaupaqmanta pacha nisqa soq'a wayrayuq mamitataqa: “kinsa kutikaman hanpisayki” nispas, chaymi chhaynata hunt'asqa. Ñaupaq kutipiq hanpisqa qollotawan, chaywan takaspa onqoyta (soq'a machu) ukhunmanta orqosqa. Hanpiqqa willakusqanman hinaqa, kay soq'a machuqa llapan ukhunpis q'esachakuyta munan, hinaspa onqoqqa mana allin tarikunman, ch'arkiyanman kausasaqllapi. Mana chay hina kananpaqmi hanpiqqa qollotawan takan hawanta onqoqtaqa, mana nishu p'achayuqta, umanpi qallarispa chakinpi tukun. Ichaqa manaraq qollotawan takashaspa mañakun apukunamanta, pachamamamanta, tukuy hawakunamantawan; chaymantapas, yayaykuta (*Padre Nuestro* nisqa) riman sonqon ukhullapi. Chaypa qhepanmantaq takan, qhaqoriqhina, qollotawan, khaynata rimaspa:

Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy. Machu wayra, soq'a wayra, lloqsiy kaymanta. Lepra, qhelle wayra, qhelle machu ripuy, iman kaypi... qellamasikichu kashan q'esachakunaykipaq. Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... kaymanta lloqsiy yau machu asnu, ripuy caramba, q'esachakushanki, qhelle machu carajo, ripuy kaymanta, amaña q'esachakuychu.

Chhaynata rimaspa, k'amispa ima, muyuman hina qhakun qollotawan umanmanta chakinkama kallpawan, lloqsinanpaq hina. Chay rimayninpitaq nin soq'a wayrataqa “manan qellamasikichu, lloqsiy, ripuy” nispas. Ñaupaq t'aqapi nisqay hina, onqoyqa manaya ukhullanchispichu paqarin, chayqa hawamanta haykun ukhunchisman hinaspa onqochiwanchis. Chaymantapas, chay soq'a machu nisqaqa wayra hinaya haykun ukhunchisman, chaypitaq q'esachakun. Soq'a machuqa hawapi kausaqmi, ñaupaq perqakunaq sikipi tiyan, mayninpiqa tullu hina tarikun hinaspa runaman haykuspa wiñan ukhunpi; chay soq'a machu, soq'a payaq kasqanpiqa wiñan sauko, kiswar, huk qorakunapas. Chaytan hanpiqqa hawaman qarqonan kallpawan rimaspa, k'amispa, cheqnispa.

1 Ichaqa mamitaqa manan chay hanpiyllawanchu qasi kasqa, imaymanatan ruwasqa usqhaylla thaninanpaq. Soq'a hanpikunawan llusikusqa uyanata, taruka astata ruphachispa muskhisqa, huk pastilla nisqakunawanpas yanapachikusqa, kaq mañakuykunatapas ruwasqa sapa p'unchay. Chayqa, tukuyta ruwaspan onqoyta pay kikinmanta orqoyta munasqa ukhunmanta. Kaypiqa hanpiqqa ruwasqallanta willamushani.

Takayta qollota rumiwan tukuruspaqa, hanpiqqa onqoqta thoqachin qollotapi, chaypi chay onqoyqa lloqsin, takasqawan qarqosqa. Chaymantataq kuchilluta hap'in hinaspa kuchun chakanaman onqoyta k'amispa. Chaymantataq qollotata phawachin muqk'aman hinaspa kutayta qallarín tukuy kallpawan, ruwasqanman hinaqa rimashantaq "kutiy, lloqsiy" nispa. Chhaynata kuchuspa, kutaspa ima tukun chay soq'a machuwan. Imaynatan haykuran soq'a machu ukhunman hinallatataq lloqsin, ichaqa ruwaywan rimaywan qarqosqa.

¿Ima raykutaq kay qollotawan hanpin? Kay qollotataq allin imaymana kutanapaq: ajo, comino, wakataq, uchu, tukuypaqpas, chaysi "llank'aq qollota" (mana mosoqqa, arisqa kanan) allin chay soq'a wayra, soq'a machu, soq'a paya, nisqakuna kutichinapaq. Tukuytataq kay qollotawan kutakun chayqa asnansi, chaytas kay onqoykunaqa millakun hinaspa osqhaylla ayqenku. Ichaqa mana chayllachu, chay soq'a machuqa manchakun qollotataq pay hina rumi kasqan rayku; soq'a machuqa, soq'a payapas, ñaupá rumisya kanku/tiyanku, chayqa runaqa mana allinta qhawarikuspa maytapas haykun hinaspa chaypi tupan kay mauk'a rumikunawan, mayninpiqa hisp'anku ima chaypi. Chaymi musqhoypi huk machu (warmita), payapas (qharita) rimapayun: "hisp'aywanki" nispa. Sichus mana chaykunamanta onqoyta munanchischu chayqa, manaya munasqanchistachu haykunanchis tukuy hawakunata, chaypin phiruwán tupanchis. Ichaqa manan soq'aqa ch'esiyaqchu chaypi tiyan, maynillanpin lloqsimun runa hina intipi qochakuq, chhayna qochakushaqtin tuparunchis chaymi soq'aqa runataqa hap'in. Chaypas, warmitan soq'a machu hap'in, qharitataqmi soq'a paya, manan hukllachu.

Chayta qollota rumiwan ruwaruspaqa, hanpiqqa chunchuq kisatañataq hap'in (huk mayt'uta) hinaspa chaywan umamanta chakikama qhaqorparin, astawanqa umanta, uyanta, kunkanta mana chaypi soq'a machu q'esachakunanpaq. Khaynata rimaspa:

Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... asnaq wayra, khuchi wayra, soq'a machu ripuy kaymanta. Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... machu wayra, soq'a wayra, asnaq machu ripuy. Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Machu, qella ripuy carajo. Machuy cuernos, manchakunaykipaq. Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Machu... Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Machuy cuernos, lloqsiy kaymanta, kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... lloqsiy kaymanta. Kutiy, kutiy, kutiy, kutiy... Machulay cuernos, asnaq machuy cuernos, ripuy kaymanta.

Kay soq'a machu onqoyqa, hanpiqqa nisqanman hinaqa, manaya lloqsinmanchu sichus mana allinta rimaspa qhaqonman chayqa. Chaymi hanpiqqa k'amin, cheqnin soq'ataqa runata hina (huk kausaqta hina) phawaylla lloqsinanpaq. Chaypin yachakun imaynas rimaywan, ruwaywan allinta tupananku ima onqoypas ukhumanta qarqunapaq.

Chay kisawan allinta qhaqoyta tukuspaqa, llapan mayt'untinta waqaychan huk aysanapi, chaytataq wasinman apan hanpiqqa kananapaq. Sichus onqoy lloqsin kisapi chayqa llasas aysanapaq, chaypis yachan hanpiqqa qoyllurchashanchus icha manachus ruwasqan chayta. Chay kisapi onqoy qatikun chayqa, kanaqtinqa chaypiya ruphan soq'a machuqa/payaqa.

Ña allinta qollotawan, kisawan ima qhaqoyta tukuruspañan hanpiqqa tapun onqoq mamitata, allinyarimushanchus icha manachus chayta. Chaymi rimayta qallarinku, soq'a wayrayuq mamitaqa willakun patanmanta imaynatas allinyachishan chay hanpisqan chayta, hanpiqtaq

willakusqanman hina ima yachasqankunatapas willallantaq; mayninpiqa willan huk runakuna qhaliyachisqanta, chaywantaq mana qhali mamitaqa kusikun qhaliyananta yachaspa (“hukkunatapas qhaliyachintaq chayqa noqatapas qhaliyachiwanqaya riki” nispa). Chaypi willakun mamitaqa hanpiqman: “kunanqa supaychata chunchuruwan” nispa, chaymantaq kutichin hanpiqqa: “wertaymantan apamurani kay kisataqa, kausasaqllan chayamun, wapu phiñataqmi, chayya riki qaparrachisunki” (tunukay pisiyasqantaqa yachakun chunchuq kisaq k’arayninwansi). Chay rimasqankupin sut’ita tarikun imaynatas kisata paykuna reqsunku chayta, kisaqa phiña hinaspa chay phiña kaynin kusa chay soq’a wayra orqonapaq, chaycha riki paypas (hanpiq) phiñakuywan, k’amiywan yanapan kay qorata. Chaymi kisaqa kanan kausasaqlla, mana ñaq’echu, chaymi kausasaqllapi phiñakuynin allinta reqsikun, ichaqa manan llapan kisachu chhayna phiña, wakinqa sanp’a (orqo chinantin iman kan). Chaykunatan hanpiqqa allinta yachanan sichus allin reqsisqa kayta munan chayqa. Chaymi mana allin reqsiqkunataqa “hanku hanku yachaq” ninku, “moqoypa uran paqo” nispa.

Chhaynatan hanpiqqa kinsa kutikama takan qollota rumiwan, qhaqun mayt’u kisawan onqoq mamita qhaliyachinankama. Ninmi hanpiqqa kinsan hunt’asqa nispa, chaymi hunt’an kinsata. Chhaynatan uyarini Qoyllurit’iman puririkkunatapas, kinsan hunt’asqa niqta. Sichus mana kinsatachu hunt’anku purispa chayqa sasachakuysi paykunapaq kan. Hinallataq hanpiypipas, mana kinsakama ruwakun chayqa mana wasapakunchu onqoyta.

Kunanqa chikanta mat’ipayrusaq kay qatipasqayta, chaypaqtaq huk k’uskiqkunata waharikusaq. Huk k’uskiqkunapas anchatan willarikunku llaqtakunapi, ayllukunapi tukuy ruway tarisqankuta; chayqa, kay hanpiyninchiskunaqa manan kay llaqtakunallapichu tukukun, huk hawakunapipas noqanchis hinan ruwaq kasqaku hanpiyninkuta. Pierre Clastres (1983) nin, guaraní ayllupiq rimayqa allinta t’ohan paqokunaq, hanpiqkunaq siminpin, chaytan munanku uyariyta kamaqkunapas (*divinidades* nisqa), chaymi paqokunaqa, huk hanpiqkunapas, munay q’aparishaqta rimanku. Kaq, Pedro Pitarch (2013) rimarillantaq kay Tzeltal (México) nisqa llaqtamanta, chaypin runakunaqa rimayta, ruwayta, onqoyta, runatawan t’inkinku. Chaymi paqokunaqa rimaywan atipanku rimaypi tarikun onqoykunata; chay runakunaq yachayninpiqa onqoyqa tarikun rimaypin, chaytaqmi runaq ukhunman haykuspa onqochin. Mosqhoyninpin paqokunaqa chaskinku takikunata, mañakuykunata, huk rimaykunatapas, chaywanmi runakunata qhaliyachinku. Ichaqa, rimaykunaqa paykunamantan rimasqa kayta munanku, chayllatan siminkuta mañaspa paqokunaqa t’ohachinku; chay rimaykunaqa ñan chaypiña tarikunku hunt’asqa ñaupaqmanta pacha. Rimaykunaqa kallpayuqmi kanku, kamaqenniyoq hina, chaymi kikillankumanta rimasqa kayta atinkuman. Kaq, Magnus Course (2012) Mapuche (Chile) llaqtapi tarillantaq imaynas kay rimaykuna kallpayuq chayta. Chaymi nin, rimayqa kikillanmantan imatapas ruwan nispa. Chhayna kaqtinqa, manan kacharisqatachu imamantapas rimana, rimasqanchisqa sut’ichakunmi. Mayninpiqa siminchispa atipasqan wañuyta, onqoyta, imatapas, kamayunchis huk runamasinchiskunaman, chaymi sut’ichakunman. Chaymi Course nin, waynasipaskuna, hinallataq onqoqrunakuna, phawaylla chaskirunkuman chay mana allin kamayuy rimaykunata. Chaymi, rimayqa onqochin, kallpachan, chayachimun ima mañakuykunatapas. Chaytan nikun rimayqa kallpayuqmi nispa, sut’ichakunmanmi. Chayta yachaspan Perú suyu ayllukunapiqa sutiyanqu “qhencha simi” nispa, sichus rimasqan sut’ichakun chayqa.

Willasqayman hina, kay k'uskiqkunapas tarinkun rimaykuna kallpayuq kasqanta, ichaqa manan rimayllawanchu imapas atikunman, ruwaypas chaninniyoqmi kanan kay llaqtanchiskunaq yachayninpiqa. Chaytan yachachiwanchis hanpiq kay t'aqapi, ruwashantaq, rimashantaq qallarisqanmanta tukunankama. Chayqa niymancha, rimayqa t'inkinakunmi ruwaywan, hinallataq qollotawan, chunchuq kisawan. Sapankankun llank'anku onqoyta runaq ukhunmanta qarqonankupa. Qollotapas kallpayuq, llank'aq; kisapas phiña, llank'aq; rimaypas (mañakuypi, k'amiypi, valikuypi, hukkunapipas) kallpayuq, llank'aq; hinallataq ruwaypas, chaninniyoq kaspapa, imatapas wasapa. Chhaynatan llapanku t'inkisqa llank'anku paqoq makinpi, uta hanpiqpa makinpi. Willamusqaypi hina, hanpiqqa mañakun tukuy kamaqkunamanta, apukunamanta, pachamamamanta, hukkunamantapas, chaymantataqmi ruwayta qallarín kuti, kuti nispa rimaspa. Chhaynata ruwaspan, kinsakutipi, hanpiqqa qhaliyachin soq'a wayramanta mamitata, manaraq soq'a machu ukhunpi q'esacharukushaqtin. Chaypin yachani imaynas kay hanpiy chayta, huk runamasinwanpas maqanakushanman hinan hanpiqqa takan qollotawan, qhaqon chunchuq kisawan, k'amin: "lloqsiy qhelli nispa"; chayqa, hanpiqqa onqoytaqa manaya mana kausaqta hinachu rikun, paypaqqa soq'aqa ñaupá runan, hinaspa wayra hinalla haykun ukhunchisman. Chaymi ayllukunapiqa ima onqoytapas musqhukunku runata hina, chay onqoywantaq musqhuypiqa maqanakunku; sichus maqanakuypi atipanku chayqa phawayllata qhaliyanku, chhaynapi yachakunku.

Chay yachaykunatan wakin k'uskiqkunaqa saruchakunku hinaspa *mito*, *leyenda*, *fábula*, *folklore* nispa sutiyan; kunantaq ichaqa chay "pantaspa rimasqankuta" (*equivocación controlada* nispa sutiyan Viveiros de Castro) qonqaspa manchaytaray rimayamushanku ¿Imanaqtintaq chay pantaykuna karan? Chay pantay rimaykunaqa paqarimun paykunaq kausanninkumanta, ruwayninkumanta, umachayninkumanta, mana lloqsispa rimaqtinku, chayqa tukuy llaqtakunatapas qhawarinku llaqtankupas kanman hina, yachayninkumanta, ruwayninkumanta, kausayninkumantapacha huk kausaykunata qhawarispá. Chaymi kunankamapas ima ruwasqanchispas mana allinlla tarikun paykunapaqqa; mana sut'intachu ima ruywaytapas, llank'aytapas, yachaytapas t'iqranku, hawan ukhunta k'uskiruspa pantay rimayman haykunku. Chaymi mana chaykuna kananpaqqa allinta uyarina, allinta yachayta chaskina, kikin yachaqkunamanta, ayllukunamanta. Rimasqankutataq kaqta t'iqrana mana hukkunaman p'olqachispachu, mana yachaqpa rimasqanta hina. Mana nishu mast'arukunaypaq kayllapi qhepasap.

TUKUKUY

Kay qhelqapin rimayuni iskay t'aqapi: ñaupaq t'aqapin anchata mast'arimuni kay uywanakuypi kausaymanta; ayllukunaq yachayninta tapurispá yachani tukuy pas kausayniyoq kasqanmanta. Apu, Pachamama, qocha, qorakuna, rumikuna, hukkunapas kausayniyoq kasqanmanta, wakinqa kanku runa hina tukuy munayniyoq, phiñakuy yachaq, imaymana. Chayqa, manan kausayqa runallapichu tukukun ayllukunaq yachayninpiqa, astawanpas mast'akun hukkunaman (chaytan sutiyaqun *no humano* nispa). Chayta yachaspan runakunaqa paqokunata mashkhanku, paqokunataqmi aylluk sutinpi churanku haywakuyta. Imaynan runapas mikhuysa yachan, chhaynatan Apu, Pachamama, tukuy hawapas mikhuysa yachan, chaywanmi paykunata kallpachakun; chayqa, runakuna chaskinku tukuy mikhuysa, uywakunatapas pachamamaq, apukunaq yanapayninwan, chaymi paykunapas kutichinku tukuy mikhuysa oqarisqankuta haywakuypi churaspa, chhaynatan uywanakuypi kausanku; mana chhayna kaqtinqa sasachakuy

pachamanmi runakuna haykunku (wakinga allpaq hap'isqan iman onqonkuman). Qhepa t'aqapiqa rimani hanpiymanta, chaypitaqmi reqsichini imaynatas huk hanpiq qhaliyachin soq'a wayraq waqtasqanta, manaraq anchata onqoqpa ukhunpi q'esacharukushaqtin. Hanpiqqa kinsakama hanpin mamitata, chaytan pay sutiyan hunt'asqa nispa. Hanpispataqmi qallarín apukunamanta, pachamamamanta, huk kamaqkunamanta (*divinidades* nisqa) mañakuspa, chaymantaqmi qollotawan takayta qallarín onqoq mamitata umamanta chakikama, chaypa qhepanmantaq mayt'u kisawan qhakun umamanta chakikama. Chaytaqa ruwan tukuyta rimaspa, k'amispa: "lloqsiy qhelli" nispa; chhaynatan soq'a wayrataqa qarqon ruwaywan, rimaywan, qollotawan, kisawan yanapachikuspa. Sapankapas kallpayuq kaman kanku, rimaypas, ruwaypas, qollotapas, kisapas, chaykunata t'inkispan hanpiqqa urqon soq'a wayrata mamitaq ukhumanta. Kay yachaykunan huk k'uskiqkunaq qhawariyninmanta mana sut'ichu, chaymi pisiyachisqa tarikun. Imaynatataq chayta qolluchispa kallpachanchisman yachayninchiskunata, hinaspa mirachinchisman astawan. Chaymi kharu llank'anaraq kashan.

ÑAWINCHASQA QHELQAKUNA

- Clastres, P. (1993). *Palabra luminosa. Mitos y cantos sagrados de los guaraníes*. Buenos Aires: Ediciones del Sol.
- Condori, B. y Gow, R. (1982). *Kay Pacha*. Cusco: CBC.
- Course, M. (2012). The birth of the word. Language, force, and Mapuche ritual authority. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2 (1): 1-26.
- Pitarch, P. (2013). *La palabra fragante. Cantos chamánicos tzeltales*. México: Artes de México – Conaculta.
- Santos, B. S. (2018). *Construyendo las epistemologías del sur. Para un pensamiento alternativo de alternativas*. Buenos Aires: CLACSO.
- Torres Lezama, V. (2020a). "Uywanakuy. Ritual y crianza mutua entre humanos y no humanos en el sur andino de Perú". *Iberoforum. Revista de Ciencias Sociales de la Universidad Iberoamericana*, vol. XV, núm. 29, 2020, junio, pp. 135-179. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=211062850029>
- Torres Lezama, V. (2020b). Kallpachakuy: Coca, bebida y cigarro como fuerza y protección en la peregrinación a Qoyllurít'i. *Anthropologica*, 38(45), 133-159. <https://doi.org/10.18800/anthropologica.202002.006>
- Viveiros de Castro, E. (2013). *La mirada del jaguar: introducción al perspectivismo amerindio*. Buenos Aires: Tinta Limón.